

ANDORKA RUDOLF

Gazdaság és erkölcs

A *Centesimus annus* enciklika nem egyszerűen a *Rerum novarum* kiadásának százéves évfordulójáról való megemlékezés, hanem állásfoglalás is azokban az igen aktuális társadalmi kérdésekben, amelyek ma minden ország állampolgárait, de különösképpen minket, akik Kelet-Közép-Európában és azon belül Magyarországon élünk foglalkoztatnak. Ezért alkalmat ad arra, hogy a benne foglaltak fényében elgondolkozzunk ezekről az égető kérdésekről és az egyházak, valamint az egyes keresztény állampolgárok szerepéről, tennivalóiról a társadalmi életben.

Az alábbiakban nem fogom rendszerezetten tárgyalni az enciklika egész mondanivalóját, hanem három szinten próbálom továbbgondolni az enciklika néhány megállapítását. Ezek a szintek: 1. a legáltalánosabb szinten: az erkölcs és az értékek fontossága és a jólét nem-anyagi dimenzióinak jelentősége; 2. „középszinten”: a különböző társadalmi-gazdasági-politikai rendszerek és ideológiák értékelése és 3. a valósághoz legközelebbi szinten: a jelenlegi átmeneti korszakban Magyarországon alkalmazható konkrét gazdasági és társadalmi politikák egyes kérdései.

Az erkölcs és értékek szerepe a társadalomban

Az enciklika fő mondanivalója az, hogy az erkölcsnek és a nem-anyagi értékeknek igen fontos szerepe van az emberi társadalomban. „A gazdaság az emberi tevékenység sokszínűségének csupán egyik aspektusa és dimenziója. Ha a gazdaságot abszolutizálják, ha az áruk termelése és fogyasztása foglalja el a társadalmi élet középpontját, és egyedüli értéké válik a társadalomban, amely semmilyen más értéknek nincs alárendelve, akkor ennek okát nem csak és nem is elsősorban a gazdasági rendszerben kell keresni, inkább abban a tényben, hogy az egész társadalmi-kulturális rendszer csődöt mondott az erkölcsi és vallási dimenzió elhanyagolása miatt” (39. §).

Ez talán közhelynek tűnik, de korántsem az, mivel sem a társadalomtudományokban, sem a mai magyar közvéleményben nincs egyértelmű álláspont arról, hogy miért van szükség erkölcsi normákra és értékekre ahhoz, hogy a társadalom jól működjék. Mivel a normák és az értékek a szociológia és a kulturális antropológia (a néprajztudomány amerikai és angol változata és elnevezése) szerint a kultúra részét alkotják, úgy is megfogalmazhatjuk a vitakérdést, hogy mi a kultúra szerepe a társadalomban.

Nem egyértelmű a társadalomtudományok álláspontja ebben a kérdésben, mert a klasszikus közgazdaságtan és a mai neoklasszikus irányzat szerint az ember alapvetően „homo oeconomicus”, vagyis gazdasági megfontolások alapján dönt, hasznát vagy nyereségét kívánja maximalizálni, és ebben önmagát követi. A piaci mechanizmus „láthatatlan keze” azonban úgy irányítja, rendezi

az egyes embereknek az önérdeken alapuló tevékenységét, hogy abból a társadalom egésze számára legjobb eredmény születik.

A szociológia emberképe és társadalomképe ettől teljesen eltér. A „homo sociologicus” (Dahrendorf kifejezése) nem önérdeke alapján cselekszik, hanem a társadalmi normáknak igyekszik megfelelni. A társadalom nagy többsége által elfogadott normák hiányában súlyos zavarok jelentkeznek a társadalomban, „anómias állapot” jön létre¹. A szociológiai kézikönyvek ezt a tételt a közlekedési szabályok egyszerű példájával szokták szemléltetni: ha a gépkocsivezetők nem tartják meg ezeket a szabályokat, akkor a közlekedés mindenki számára súlyosan veszélyessé válik, sőt szélső esetben megbénul.

A közgazdaságtan klasszikusa, Adam Smith, akitől a „láthatatlan kéz” hipotézise származik, nagyon is tisztában volt azzal, hogy erkölcsi megalapozás nélkül a piacgazdaság működéséptelenné válik². Erről a felismeréséről azonban később sokan megfeledkeztek.

Max Weber, a szociológia egyik „alapító atyja” viszont az önérdeken alapuló racionális cselekvés fontosságát hangsúlyozta. A célracionális cselekvéstípus ugyanis lényegében a homo oeconomicus viselkedését írja le. Ennek ellentétpárja az értékrationális cselekvés, amely nem az önérdeken alapul, hanem etikai, esztétikai, vallási értékeket követ³. Ezt a gondolatmenetet folytatják azok a mai szociológusok, akik a közgazdaságtan és a szociológia emberképét a „homo socio-economicus”-ban próbálják integrálni^{4, 5}. A közgazdaságtan oldaláról ugyanezt fogalmazta meg korunk egyik legfontosabb és legszélesebb látókörű közgazdász tudósa, A. Sen⁶, amikor a homo oeconomicus fogalom bírálatában az emberi döntések és cselekvések három indítékát különböztette meg: 1. az önzést, 2. a szimpátiát (szeretetet) és 3. az értékek, eszmények iránti elkötelezettséget.

A német Ordo-liberális iskola alapítója, Walter Eucken azt hangsúlyozta, hogy a piacon alapuló gazdasági rend akkor képes hatékonyan működni, ha alátámasztja 1. a demokratikus politikai rend, 2. a társadalmi kapcsolatok rendje és 3. az erkölcsöt és értékeket magába foglaló kulturális rend⁷. Ezen az iskolán alapult a Németországban megvalósított szociális piacgazdasági modell.

Fred Hirsch⁸ a korán elhunyt pénzügyi újságíró és szakértő *A növekedés társadalmi korlátai* című könyvében pedig azt fejtette ki, hogy a gazdasági fejlődést igen eredményesen alátámasztó piaci gazdaság sikere egy piac-előtti társadalmi erkölcs vállalain nyugodott, ugyanakkor aláássa ezt a hagyományos társadalmi erkölcsöt, amely egyrészt az alapvető becsület-szabályok megtartását követeli a gazdasági életben, másrészt a társadalom tagjainak egymás közötti szolidaritását írja elő. Hirsch szerint ennek az erkölcsnek eltűnése, a piac által sugallt önérdeken alapuló cselekvés uralkodóvá válása esetén a piacgazdaság nem lesz képes a gazdasági fejlődést elősegíteni.

Különleges helyzetet figyelhetünk meg a mai magyar társadalomban az önérdek és erkölcs közötti viszony tekintetében. A klasszikus marxizmus köztudomásúan azt sugallta, hogy az embert elsősorban gazdasági érdekei vezérik, az erkölcs és az értékrendszer csupán a gazdasági alap felépítménye. E tétellel paradox módon ellentétben a sztálini szocializmusban az ideológia teljesen elutasította a gazdasági ösztönzést, és a szocialista erkölcsön alapuló ösztönzést állította a helyére. Mivel ez nyilvánvalóan nem működött, fokozatosan visszatért a gazdasági ösztönzés, majd a piac. Az önérdeket követő gazdasági tevékenység azonban legalább is erkölcsileg „gyanús” magatartásnak számított még

Magyarországon is, amely a legmesszebb távolodott el a sztálini modelltől és ideológiától, még a szocialista időszak utolsó éveiben is. 1990 tavasza óta olyan koalíciós kormányzat váltotta fel a korábban legalább elvben marxista alapú szocialista kormányt, amelyben mindhárom koalíciós párt gyakran hivatkozik a keresztény értékekre és erkölcsre. Ugyanakkor a tömegkommunikációban és feltehetően a közvéleményben is eluralkodott az a felfogás, hogy a leghelyesebb magatartás az önérdék sokszor egészen kíméletlen érvényesítése, ehhez képest az embertársak iránti szolidaritás és magasabb értékeket megvalósítani kívánó viselkedés háttérbe szorult, szinte ódivatúnak tűnik. Jó példa erre az előbb említett közlekedési erkölcs hirtelen változása: szemellátható a kíméletlen, agresszív vezetés térhódítása és a közlekedési szabályok megszegése. A fenti gondolatok azt sugallják, hogy ennek a viselkedéstípusnak elterjedése a közlekedésnél is sokkal súlyosabb következményekkel járhat a gazdaságban, a társadalmi életben és a politikában. Érdemes arra utalni, hogy közismert politikusok mondták, írták le: „ez nem erkölcs, hanem politika!”. Mintha teljesen elfeledkezne Bibó István talán legfontosabb tanításáról, hogy az elvi és erkölcsi politika az egyetlen lehetséges politika, de egyúttal a leggyümölcsözőbb realpolitika is.

A jólét nem-anyagi dimenziói

Az erkölcs társadalmi fontosságának kérdése összekapcsolódik azzal, hogy mekkora súlya van az anyagi javaknak és a nem-anyagi dimenzióknak az egyéni és társadalmi jólétben. Az enciklika elítéli azt az életstílust, amely csak „birtoklásra” (having) törekszik és elhanyagolja a „létet” (being) (36. §). Az olvasónak természetesen azonnal eszébe jut Erich Fromm⁹ kritikája a modern társadalomról a „being” dimenzióinak a „having” által való háttérbe szorítása miatt. Érdemes azonban megjegyezni, hogy Erik Allardt¹⁰ — Maslow „pszichológiai szükséglet” elméletét továbbfejlesztve — a szociológiai adatfelvételekben is felhasználhatóan és mérhetően fogalmazta meg a jólét három dimenzióját: 1. az anyagi javakat és szolgáltatásokat (having), 2. a jó emberi kapcsolatokat (loving) és 3. az értelmes emberi létet (being). Nem könnyű ennek a harmadik dimenzióknak a tartalmát meghatározni. Allardt önmegvalósításról beszélt, a „deficitet” ebben a dimenzióban pedig elidegenedésnek nevezte. Nagyon figyelemreméltónak tartom, hogy az enciklika is javasolja az egyéb filozófiai és társadalomtudományi irányzatok között a marxizmus által is sűrűn és sokféle értelemben használt elidegenedés fogalom használatát ennek a problémakörnek a megjelölésére (41. §.).

Az enciklika 24. paragrafusában olyan megfogalmazásokat találhatunk, amelyek arra engednek következtetni, hogy szerzőjének véleménye szerint a leg súlyosabb problémák a kelet-közép-európai országokban nem a gazdaság területén, hanem az elidegenedés területén, a személyes identitás és az élet értelmének keresése terén voltak. Ezt alátámasztani látszanak azok a szociológiai vizsgálatok, amelyek szerint a halandóság romlása, az öngyilkosság és az alkoholizmus megállíthatatlannak látszó emelkedése, a lelki betegségek igen nagy gyakorisága azok a társadalmi jelenségek, ahol Magyarország és a nyugat-európai országok között a legnagyobb különbségek mutatkoznak¹².

Egy 1990 szeptemberében végzett országos reprezentatív adatfelvétel során, amelyben ezer felnőttet kérdeztek meg, négy olyan kérdés szerepelt, amelyből

az elidegenedés állapotára lehet következtetni (1. és 2. táblázat). A válaszok azt mutatják, hogy igen sokan veszítették el a hitet önmagukban, igen sokak szerint nem érdemes távolabbi célokat kitűzni és igen sokan nem tudják, miben higgyenek.

A vallásnak — és a vallási szolgálatok nyújtására intézményesült egyházaknak — szociológiai értelemben az a feladatuk a társadalomban, hogy az emberi lét végső kérdéseire, értelmére és céljaira vonatkozó válaszokat megadják, közvetítsék, és ezáltal alátámasszák azt az erkölcsi rendet, amely a társadalom működéséhez feltétlenül szükségesnek látszik. Ezért az enciklikának erre vonatkozó állításait a legnagyobb mértékben üdvözölni lehet, különösen a mai magyar társadalmi körülmények között, ahol az értékek és az erkölcs fontosságának hangsúlyozása nagyon időszerű.

Mint keresztény ember (talán érdemes hozzátenni: protestáns keresztény) természetesen úgy gondolom, hogy ezekre a kérdésekre a legjobb válaszokat Jézus tanításában találhatjuk meg. Mint szociológusnak azonban fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy más vallások is képesek ezt a funkciót ellátni, sőt, nem elképzelhetetlen az sem, hogy az ateista gondolatrendszer is alkalmas erre. Ezért a szociológus tudománya — miközben a vallás fontosságát hangsúlyozza — semmiképpen sem támaszthat alá semmilyen vallási intoleranciát, a másképpen gondolkodókat kizáró fundamentalizmust, a velük szembeni fanatizmust. Nagyon örvendetesnek tartom, hogy az enciklika is felhívja erre a figyelmet (29. és 46. §).

Szocializmus és kapitalizmus, marxizmus és liberalizmus

Azt gondolom, hogy tévedés lenne az enciklika fő mondanivalóját a szocialista és a kapitalista rendszer, valamint a marxizmus és a liberalizmus bírálatában látni. Kétségtelen ugyanakkor, hogy egyes paragrafusok lehetővé teszik az enciklika mondanivalójának ilyen értelmezését. A 10. § szerint a *Rerum novarum* bírálta a szocializmus és a liberalizmus társadalmi és gazdasági rendszerét. A *Centesimus annus* sokhelyütt és részletekbe menően bírálja a marxizmust és a „megvalósult” (real) szocializmust, ugyanakkor leszögezi, hogy „tarthatatlan az az álláspont, hogy az úgynevezett megvalósult szocializmus veresége a kapitalizmust hagyja meg a gazdasági szervezet egyetlen modelljeként” (34. §), és felhívja a figyelmet arra a veszélyre, hogy a nyugati országokban a szocializmus összeomlásában saját gazdasági rendszerük egyoldalú győzelmét látják, és ezért elmulasztják ennek a rendszernek szükséges javítását (56. §).

Azt gondolom, ezek az ítéletek túlságosan sommásak, nem alapulnak (az enciklika terjedelmi korlátai miatt nem is alapulhatnak) kellőképpen alapos elemzésen. A mai világban nem két ténylegesen létező rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus, valamint két gondolatrendszer, a marxizmus és a liberalizmus áll egymással szemben. Különbséget kell tenni 1. a marxizmus (ahogy ezt Marx és Engels megfogalmazta), 2. a Kelet-Közép-Európában és Kelet-Európában valamint néhány fejlődő országban megvalósult szocializmus (amelyet erősen befolyásoltak ezeknek az országoknak gazdasági adottságai, fejlettségi szintje és ezeknek az országoknak kulturális hagyományai), végül 3. a marxizmustól többé-kevésbé vagy teljesen független szocialisztikus eszmények között, amely utóbbiakhoz sorolhatjuk például az angliai fábianizmust, a keresztényszocializmust, amely iránt Bibó István is fogékonyságot mutatott¹³.

Hasonlóképpen tág a liberalizmus fogalma. Ezzel a szóval szokták definiálni önmagukat Hayek¹⁴ és Nozick¹⁵, valamint irányzatukat, a konzervatív liberalizmust, amely minden állami szociálpolitikát elutasít. De ugyanígy a Rawls által kifejtett „igazságosság-elmélet”-et¹⁶, amely csak az olyan egyenlőtlenségeket tartja megengedhetőnek, amelyek végső soron a legszegényebbek helyzetét is javítják, és a „kommunitarianizmus” társadalomfilozófiai irányzatát is, amely a szabadság mellett a közösség értékét is hangsúlyozza¹⁷. Liberálisnak mondják egyrészt Thatcher és Reagan gazdaságpolitikáját, másrészt a Ludwig Erhard által megvalósított nyugatnémet szociális piacgazdaságot is, noha elméleti alapjaik és megvalósított politikáik nagyon is különböznek.

A kapitalizmusként definiálható gazdaságok között is igen nagy különbségek vannak például Chilétől Svédorszáig. Ezért tulajdonképpen kétséges, hogy indokolt-e a kapitalista és szocialista jelzőknek a használata, ha nem pusztán meg akarunk nevezni két országcsoportot, hanem mélyebb elemzésre vállalkozunk, amelyben az állami és a magántulajdont, a központi tervezést és a piacot, az egypártrendszerű autoritáriánus és a többpártrendszerű demokratikus politikai rendszert akarjuk összehasonlítani.

Elnagyoltnak látom az enciklikában a jóléti társadalom (18. §) és a jóléti állam bírálatát (48. §) anélkül, hogy ezeknek a fogalmaknak pontos definícióját megadná és megvalósult formáikat alaposan elemezné. Ha a jóléti társadalom és állam lényegét abban látjuk (mint azt a társadalomtudományi szakirodalom nagy része teszi), hogy a társadalom minden tagjának elfogadható életkörülményeiről központilag gondoskodnak, akkor aligha lehet tagadni, hogy ez a keresztény szeretet-érték megvalósítására tett kísérlet. Kétségtelen, hogy ez a kísérlet több országban lényeges nehézségekbe ütközött, és problematikus jelenségekhez is vezetett, indokoltabbnak látszik azonban ezeknek a negatívumoknak gondos vizsgálata és kijavítása, mint az egész fogalom és program elvetése.

Úgy gondolom, hogy az egyházaknak — és az enciklikáknak — meg kellene maradniuk annak hangsúlyozásánál, hogy veszélyes illúzió a tökéletes társadalmi rend megvalósítása (50. §), és a kereszténység nem tud saját modellt javasolni (43. §). A keresztény emberekre, közöttük a tudósokra kellene bízni, hogy a gondolatrendszerek és megvalósult társadalmi rendszerek alapos elemzésével foglalkozzanak.

Konkrét politikák

Az enciklika nem tartalmaz konkrét gazdasági-társadalmi-politikai javaslatokat, hacsak a művi abortusz és a születésszabályozási kampányok elítélésére vonatkozó mondatokat (39. §) nem tekintjük felszólításnak az AB-tilalom és a nemtermészetes fogamzásgátlási módszerek tilalma bevezetésére.

Úgy gondolom, hogy a pápai enciklikák, de még az egyes országok egyházai se foglalkozzanak konkrét politikai intézkedések kidolgozásával, támogatásával vagy ellenzésével. Ezek a politikák olyan mértékben függenek az adott gazdasági, társadalmi és politikai helyzettől és a kérdéses országok kulturális hagyományaitól, hogy lehetetlen mindenkor és mindenhol érvényes recepteket megfogalmazni. Az enciklikáknak és az egyházaknak a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás keresztény értékeinek hangsúlyozására, az elnyomottak melletti

állásfoglalásra (26. §) és a gyűlölködés elítélésére (27. §) kellene összpontosítaniuk tanításukat.

A konkrét politikai megoldások keresése és megvalósítása az egyes keresztény állampolgárok, közöttük a keresztény politikusok (azokon belül a keresztény elnevezésű pártokhoz tartozók) feladata, sőt kötelessége.

Jegyzetek: 1. Durkheim, E.: Az öngyilkosság. Budapest, 1967.; 2. Smith, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete. Márkus György szerk. Brit moralisták a XVIII. században. Budapest, 1977.; 3. Weber, M.: Gazdaság és társadalom. 1. Szociológiai kategóriáiban. Budapest, 1987.; 4. Lindenberg, S.: Homo socio-oeconomicus: the emergence of a general model of man in the social sciences. Journal of Institutional and Theoretical Economics. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1990.; 5. Andorka Rudolf: Homo socio-oeconomicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi és emberképe. Akadémiai székfoglaló előadás 1991.; 6. Sen, A.: Choice, welfare and measurement. Oxford, 1982.; 7. Krüsselberg, H.-G.: Zur Interdependenz von Wirtschaftsordnung und Gesellschaftsordnung: Euckens Plädoyer für ein umfassendes Denken in Ordnungen. Orod, 1989. 223-241. o.; 8. Hirsch, F.: Social limity to growth. London, 1977.; 9. Fromm, E.: To have or to be. New York, 1976.; 10. Allardt, E.: Dimensions of welfare in a comparative Scandinavian Study. Helsinki, 1975.; 11. Andorka Rudolf: A társadalmi válság. Vigilia, 1990. no. 5. 340-346. o.; 12. Andorka Rudolf: The use of time series in international comparison. Oyen, E. szerk.: Comparative methodology. Theory and practice in international social research. London, 1970. 203-223. o.; 13. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok, 3. kötet. Budapest, 7-123. o.; 14. Hayek, F. A.: Law, legislation and liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy. London, 1982.; 15. Nozick, R.: Anarchy, state, and utopia. Oxford, 1974.; 16. Rawls, J.: A theory of justice. London, 1972. 17. Walzer, M.: Spheres of justice. New York, 1983.

1. táblázat. Az élet értelmének és az önmagában való hitnek az értékelése, 1990

Kérdés	A válaszok megoszlása, százalék					
	Soha sem	Néha	Gyakran	Nagyon gyakran	Állandóan	Összesen
Érzi-e úgy, hogy nincs célja, nincs értelme az életének?	55,2	32,7	5,6	4,1	2,4	100,0
Előfordul-e, hogy elveszti a hitet önmagában, úgy érzi, hogy semmire sem jó?	53,4	37,6	5,1	2,7	1,2	100,0

2. táblázat. Vélemények a távolabbi célokról és a hitről, 1990

Kérdés	A válaszok megoszlása, százalék			
	Nem ért egyet	Részeben egyetért	Teljesen egyetért	Összesen
Csak napról-napra él az ember, nem nagyon érdemes tervezgetni, távolabbi célokat kítűzni.	17,2	34,8	48,0	100,0
Az eszmények, célok, elvek olyan gyorsan változnak, hogy az ember már azt sem tudja, miben higgyen, miszerint éljen.	12,8	28,6	58,6	100,0